

**"אוריינטליזם נבון":
קהילה מפוארת והתנשאות ציונית**

שמעון שמיר

רות קמחי / ציונות בצל הפירמידות: התנועה הציונית במצרים 1918-1948, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות בשיתוף עם עובד, המכון לחקר הציונות וישראל באוניברסיטת תל-אביב ומוסד הרצל באוניברסיטת חיפה, 2009, 850 עמ'

קסם מוזר קורן מדמותה של הקהילה היהודית של מצרים בעת החדשה. אנו, הישראלים הראשונים שהגיעו למצרים אחרי חתימת חוזה השלום, עמדנו נפעמים מול החוויות המפוארות על גדות הנילוס, שפעם גרו בהם גבירי הקהילה, ומול בתי-המידות המרשימים שאכלסו בעבר את בתי-הספר, בתי-המסחר, בתי-החולים, בתי-הכנסת ומוסדות אחרים של יהודי קהיר ואלכסנדריה. בנייני הרפאים האלה, שהעידו על חיוניותה של העדה היהודית בעבר, עומדים עדיין על מכונם ואילו יושביהם נמוגו כולם, היגרו ממצרים והתפזרו בעולם.

משנקפו השנים הם החלו לחזור, לא כמהגרים בשיבה מאוחרת אלא כדמויות בדפיה של ספרות זיכרונות עשירה, שהעלתה באוב את ניסיון חייהם, את אורחם ורבעם, לבל ישקעו בתהומות הנשייה. שפע של ספרים – באנגלית, בצרפתית ובעברית – שחזרו את חייה של עדה זו שהייתה כה מיוחדת. היא מצטיירת לנו כיום כקהילה מגוונת ועם זאת מלוכדת בזיכרון מדומיין של אלפי שנות היסטוריה; כקהילה שהייתה דתית אך רבים בה הקלו ראש במצוות; כחברה, שאי-אפשר היה לטעות במצרותיה, אך בה בעת הייתה גם זרה; יהודיה דיברו בשפות רבות, אך אף לא אחת מהן הייתה שפתם; הם היו התגלמות של הקוסמופוליטיות היס-תיכונית אשר נתנה לתקופה את צביונה; אפשר היה לראותם מסתופפים בבניין האופרה כדי להאזין לאריות של נָרְדִי, אך הם באו גם ל"סינימה פואד" לשמוע את לחניו האחרונים של עבד אל-והאב; אנשי העסקים הרבים בקהילה בנו מיזמים שפיתחו את הכלכלה המצרית ואף השכילו להיבנות מהם; ומעל לכול – הייתה זו קהילה שחייה במצרים היו טובים. בצדה של ספרות נוסטלגית זו צמחו גם ספרי הגות ומחקר, שמחבריהם חתרו לבחון בכלי חשיבה שיטתיים את פשרו של "הניסיון היהודי-המצרי". בין אלה בלטו ילידי מצרים, שביקשו גם לתור אחר שורשיהם, לפתח תובנות לגבי משמעות עברם, ולפרק את ההוויה המעורפלת של רקעם לרכיבים מאוששים. אחת מאלה היא רות קמחי, ילידת מצרים ובתו של אחד ממייסדי תנועת "השומר הצעיר" בקהיר. היא מעידה על עצמה, כי זכר אביה המנוח עורר בה סקרנות

פרופסור (אמריטוס) שמעון שמיר, מן החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב, כיהן כשגריר ישראל במצרים בין השנים 1990-1988.

shimons@post.tau.ac.il :ל"אIT

"להבין מה גורם לצעיר בן 19, בן למשפחה בורגנית בקהילת וווחה שאין עליה כל איום קיומי, לקום יום אחד עם חבריו ולייסד תנועת נוער ציונית סוציאליסטית מגשימה" (עמ' 18). כך נולד הספר **ציונות בצל הפירמידות**.

המחברת תוחמת את מחקרה בין שנת 1918, שבה התחולל מפנה בדרכה של הציונות העולמית בעקבות הצהרת בלפור, אשר הדיה הורגשו היטב גם במצרים, לבין שנת 1948, שבה הביאה המלחמה בארץ ישראל להוצאת הציונות במצרים מחוץ לחוק ולתחילת ההתפוררות של הקהילה היהודית. את שלושים השנים האלה היא מחלקת לשתי תקופות משנה וביניהן קו פרשת מים בשנת 1943, שבה חלה התעוררות בפעילות להפצת הציונות במצרים וקמה לראשונה פדרציה ציונית ארצית. במסגרת תיקוף זה משחזרת קמחי, בהסתמכות על מסמכים רבים ותיעוד בעל-פה, את המאמצים להקמת ארגונים ציוניים במצרים. היא מתארת ומנתחת את הפעילויות השונות בפירוט רב, עד לרמה האישית של הנפשות הפועלות.

סיפורה מתחיל עם הקמת "הסתדרות הציונים במצרים" בשנת 1918. הפעילים הציונים כינסו אספות, בחרו ועדות, אספו כספים לקרנות הלאומיות וכתבו בביטאונים שונים. אולם עד למלחמת העולם הייתה רמת הפעילות נמוכה. ההתנגדות לציונות מצד האליטה של הקהילה, שראתה בה סכנה למעמד היהודים במצרים, הציבה מחסום קשה בפני התרחבות הארגונים הציוניים. מנהיגי התנועה הציונית, להוציא בודדים, התעניינו בעיקר בכיבודים, היו מסוכסכים ביניהם ולא הצליחו לקדם את התנועה. בשנות מלחמת העולם חלה התעוררות בפעילות הציונית שקיבלה תמיכה אינטנסיבית יותר מן הארץ וגם נוכחות החיילים מארץ ישראל הייתה מעודדת. חלק הארי של הספר מוקדש לפעילויות של תנועות הנוער, אשר אכן היו עמוד השדרה של התנועה הציונית במצרים. המחברת דנה בתנועת "בית-ר" שהיו לה הצלחות בשכונות העממיות; באגודות "מכבי", אשר לסקציות הצופיות והספורטיביות שלהן הייתה אוריינטציה ציונית; ב"שומר הצעיר" (במצרים – "העברי הצעיר") שהיה ארגון הנוער המגובש ביותר מבחינה חברתית ורעיונית; ב"חלוץ האחד" שביקש למזג את רכיבי הפעילות החלוצית; ב"בני עקיבא", תנועה שצמחה מתוך תנועת "החלוץ האחד"; וכן באגודות רבות אחרות. בפרקים העוסקים בתקופה שלאחר המלחמה עובר הדגש בדיון לפעילות המחתרנית של המוסד לעלייה ב', למאמצים להקמת מסגרת להגנה עצמית, ולהתגברות הלחצים מצד השלטונות, אשר עד מהרה חנקו את הפעילות הציונית ופתחו את תהליך ירידתה של הקהילה כולה.

סוגיה אחת אשר, לטעמי, לא נדונה בהרחבה המתבקשת היא עמדת המצרים כלפי הציונות במצרים. אולי העובדה שהמחברת לא נדרשה למקורות בערבית מסבירה זאת. את הדברים העיקריים היא מציגה בבהירות. הפעילות הציונית, היא מוסרת, לא נחשבה במצרים לבלתי-לגיטימית, ולליאון קסטרו, הרוח החיה בהנהגת התנועה, היו קשרים מצוינים עם ראשי התנועה הלאומית המצרית. גם כשגברה השפעת התנועות הרדיקליות ופרצו מהומות אנטי-יהודיות, לא הוצאו הארגונים הציוניים מחוץ לחוק, ועד לפרוץ המלחמה בארץ ישראל הם פעלו בחופשיות ניכרת. תופעה זו אפשר להסביר

משה בן-אשר, שהיה ספק פעיל מקומי ספק נציג המוסדות בארץ. המחברת מקדישה לדמותו ולמעלליו תחקיר שלם בן עשרים עמודים. היא תוהה כיצד המשיכו מנהיגי היישוב לשים בו את מבטחם ולממן אותו שנים כה רבות, חרף הדיווחים ממצרים שחשפו את מחדליו והסתבכויותיו הכספיות. כנראה שתמרוניו ביחסי ציבור צלחו, היא משערת, כיוון שהוא "נתפש בעיני אנשי היישוב כארצישראלי, בשל היותו אשכנזי, דובר עברית ויידיש" (עמ' 277).

גם בעמדתם של מוסדות היישוב והתנועה הציונית במצרים היו אורות וצללים. התקופה היחידה שבה היו המוסדות נכונים להזרים משאבים משמעותיים לקידום הציונות במצרים הייתה בשנות מלחמת העולם השנייה, בעת שנחסמו הנתביים לקהילות

אירופה. בתקופה זו נערכו בארץ סמינרים להכשרת מדריכי נוער לפעולה בארצות האסלאם בכלל ובמצרים בפרט; גם המוסד לעלייה ב' קיים קורס להכשרת שליחים לארצות המזרח. אולם בשנים שקדמו לתקופה זו ובשנים שלאחריה לא גילו המוסדות עניין רב בפעולה הציונית במצרים. הם גם סירבו לתמוך בעיתון הפרו-ציוני *Israël* למרות פעילותו המסורה להפצת דבר התנועות החלוציות. בקהילה התרשמו, כי עניינם של המוסדות היה ממוקד באיסוף כספים ולא בקידום ההכשרה הציונית. ריבוי המגביות, שעליו התאוננו פעילי הקהילה, שיקף את המכשלה האופיינית לדרכי עבודתם של המוסדות בארץ, מכשלה שהם ייצאו גם למצרים – הפלגנות הבין-מפלגתית. נציגי התנועות בארץ רבו ביניהם באופן ששיבש את הפעולה הציונית. הספר מביא חומר רב על פעילותו של יוסף גולדין, הוא ג'ו גולן הידוע, אשר נשלח לייצג את מחלקת הנוער של הסוכנות, אך פעל למעשה כנציג נאמן של מפא"י. המאמצים להקים במצרים תנועת נוער חלוצית מאוחדת של כל המפלגות השתבשו בשל התחרות הבין-תנועתית. אנשי הקהילה תמחו על מריבות אלה בין המפלגות של היישוב וסוגיות המחלוקת נפלאו מבינתם.

קמחי מאשימה את הנהגת היישוב בכך, שבתקופה הקריטית החל בשלהי שנת 1947 ננטשה הקהילה לנפשה. השליחים עזבו אחד-אחד, ארגון ההגנה העצמית התפורר ומן הארץ לא הגיעו כל הוראות לגבי ההתמודדות עם המציאות הקשה של לחצים ורדיפות מצד השלטונות. ידיעות מודיעין שהיו בארץ על מעצרים צפויים לא הועברו לפעילים הציונים במצרים. נכון הוא, שבארץ ישראל היו המאמצים מרוכזים בהכנות למלחמה אבל, טוענת קמחי, גם כך היה אפשר לעשות הרבה כדי לסייע ליהודי מצרים, ולפחות יגאל אלון אכן תמך

בכך, ששלושים שנות הציונות הנדונות בספר חלו בדיוק ב"עידן הליברליזם" במצרים (גם אם תוקפו החל לדעוך לקראת סוף התקופה), והאתוס הליברלי דגל בפתחות ובפלורליזם. אולם ראוי להוסיף על כך, כי לאמתו של דבר שרר ניגוד קוטבי בין האתוס הזה לבין הציונות. הליברלים הלאומיים גרסו, כי בני כל הדתות מהווים חלק מן האומה המצרית – על-פי סיסמתם, **אל-דין ללאה ואל-טון לג'מיע** ("הדת לאלוהים והמולדת לכולם") – ולרעיון הציוני, לפיו יהודי מצרים שייכים לאומה אחרת, לא היה מקום בחשיבתם. בביקורו באוניברסיטת תל-אביב בדצמבר 1980 אמר ראש הממשלה לשעבר מוצטפא ח'ליל, כי המצרים יכולים לעשות שלום עם ישראל, שהיא עובדה קיימת, אך לעולם לא

יסכימו עם טענת הציונות כי היהודים הם עם ולא דת, כמוהם כמו הנוצרים-המצרים. בפועל, עד להקמת מדינת ישראל לא הרבו המצרים להעלות את הטענה הזאת והסיבות לכך ידועות: הם לא ידעו הרבה על הציונות ומשמעויותיה והם נטו לקבל את הצהרות האמונים לפטריוטיות המצרית, שאותן היו מנהיגי הקהילה משמיעים בהדגשה יתרה. עם הקמת המדינה השתנו כמובן הלכי הרוח.

מחקרה של רות קמחי מוקדש לציונות בארץ היאור, אולם למעשה יש בנרטיב שלה **שני** פרטוגוניסטיים: הקהילה היהודית במצרים ומערכת המוסדות של הציונות והיישוב. בין שני אלה שררו יחסים מורכבים של משיכה ורתיעה, הזדהות והסתייגות, והדיאלקטיקה הזו מקנה לעלילה מתח פנימי, שבו מצוי ייחודו של המחקר וממנו נובעים חידושי. היחסים בין שתי המערכות התגלמו בחיי המעשה בקשרים האישיים אשר התנהלו בין אלה שנשלחו מארץ ישראל לבין בני הקהילה המקומית ומנהיגיה. לפיכך, הסיפור אותו טווה המחברת אינו רק סיפורם של הארגונים ותנועות הנוער הציוניים במצרים, אלא גם סיפורם של הפעילים ושולחיהם בארץ ישראל.

המחקר מעלה מגוון רחב של דמויות שפעלו בשליחות הציונות והיישוב בתקופות השונות, וביניהם כאלה שקנו לעצמם שם בתולדות מדינת ישראל לאחר הקמתה – כמו רפאל ריקנאטי, שהיה לאחד מראשיה של מערכת הבנקאות הישראלית, ויעקב צור (טשרנוביץ), שנשלח לימים לכהן כשגריר ישראל בצרפת ובארצות אחרות. רוב השליחים פעלו במצרים במסירות רבה, באמצעים מצומצמים, תוך התמודדות עם התנגדותה של ההנהגה היהודית לציונות, וללא גיבוי מספיק מן הארץ. הללו רשמו דפים מרשימים בתולדות הציונות במצרים, אך היו גם אחרים. במצרים פעל גם עסקן בעל תכונות מפקפקות כמו

בכך. הנטייה להתעלם ממצבם הפגיע של הציונים המצריים ושל כלל הקהילה הגיעה כמובן לביטוי שעוריייתי ב"פרשה" המפורסמת, אך זו חורגת מגבולות התקופה של הספר. עם זאת קמחי חושפת פרשה מוקדמת יותר, שהחלה ביולי 1948 ושיקפה אותה הקלת הראש בחומרת מצבה של הקהילה. במסגרת מה שכונה "מצצע ניילון" הגיע שליח מן הארץ וגייס חוליה של פעילים ציוניים במטרה לחסל כמה אנשי מפתח מצריים. תקלה אישית של השליח מנעה את ביצוע המשימה, אשר הייתה עלולה להסתיים אף היא כ"עסק ביש".

מתוך ספרה של קמחי מצטיירים יפה הניגודים בין עולמם של שליחי הציונות החלוצית לבין זה של בני-שיחם במצרים, ואת אלה אפשר אולי לסכם כך: הראשונים ייצגו אידאולוגיה סוציאליסטית ואילו האחרונים הצטיינו ביזמות קפיטליסטית; אלה האמינו בשיתופיות ובהסתפקות במועט ואלה באינדיבידואליזם ובנהנתנות; אורח החיים של יהודי מצרים העלה על נס את חיי העיר, את משלחי היד של הצווארון הלבן, ואת ההשכלה כאפיק למוביליות חברתית, ואילו שליחי ארץ ישראל הטיפו לחיים בקיבוץ ולעבודת האדמה; אלה דגלו בערכים של המשפחה ושל הסמכות המסורתית ואלה היו מהפכנים שמרדו בדור האבות; הקהילה המצרית הייתה דתית-מסורתית ובית-הכנסת עמד במרכז חייה, לעומת זאת השליחים ייצגו ציונות חילונית במהותה; אלה באו ממחוזות של שלילת הגולה ואלה היו גאים ב"נוכחות בת אלפי השנים" של היהדות במצרים; הציונות שאבה מן הניסיון ההיסטורי הטראומתי בארצות אירופה ובעיקר במזרח, ואילו הקהילה היהודית חשה ריחוק מן המרקם הזה וממושגי; הראשונה פעלה תחת הגמוניה אשכנזית, ואילו האחרונה הייתה ברוב בנייה ועניינה ספרדית.

פרשנות מאלפת ליחסם של אנשי התנועה הציונית ומוסדות היישוב ליהודי מצרים מובאת בסוף הספר. קמחי מגדירה התייחסות זו כ"אוריינטליזם" – לא במשמעות הרחבה (ואולי רחבה מדי) שניתנה למושג הזה על-ידי אדוארד סעיד, אלא כמובן של יחס מתנשא הנובע מתדמיות ודעות קדומות. המחברת מתעדת שפע של ביטויים לעמדה כזו המופיעים במסמכים ובאגרות – החל באלה של מנהיגי התנועה הציונית (ובכללם גם חיים ויצמן) וכלה באלה של העסקנים הזוטרים (כמו פקידי מחלקת העלייה). הללו תיארו את יהודי מצרים – בדומה לדרך שבה ראו את יהודי המזרח בכלל – כנחשלים, בעלי תרבות רדודה, רודפי כבוד, עצלים, בלתי-אחראים, חומרניים ושוחרי הנאות. אפשר אולי לייחס את תפוצתם הנרחבת של סטראוטיפים כאלה בקרב העסקנים הציונים לרקע המזרח-אירופי שממנו באו. כידוע, תרבות המערב בארצות מזרח-אירופה הייתה לרוב תרבות נרכשת, וחסידיה אימצו לעצמם את האירופוצנטריות בנפש חפה, מתוך תחושה שזו עושה אותם מערביים יותר. אולם שעה שבארצות המערב ראיית המזרח הייתה מורכבת למדי, ובניגוד לתיאורו המהותני והמונוליטי של סעיד, היו בה גם אלמנטים של הערכה עמוקה – בייחוד במחקר המזרחני ובאמנויות – הרי ממזרח לווינה שררו בהסתכלות על המזרח דעות קדומות פונדמנטליסטיות למדי (ויש להן שם בולטות ניכרת עד עצם היום הזה).

דפוסי מחשבה כאלה מסבירים בין השאר גם את עמדתם המתנשאת של פקידי הסוכנות במפגש עם העולים מעיראק, אשר במקרים רבים היו משכילים ומקצועיים יותר מהם. במידה רבה זה היה גם אופיו של המפגש במצרים: שליחי היישוב, ששוגרו כדי להרביץ תורה בקהילה המצרית, גילו כי רבים מיהודיה הם דוברי שפות אירופיות אחדות, חניכי בתי-ספר זרים טובים, וצרכנים נלהבים של תרבות צרפת. תופעה זו הביכה את השליחים, אשר מטענם התרבותי היה פרובינציאלי יותר – אשר-על-כן מאפיינת קמחי את יחסם כ"אוריינטליזם נבוך", כעמדה המסובכת בסתירות. הפסיכולוגיה החברתית מלמדת, כי שיטה מקובלת להתגבר על דיסוננס קוגניטיבי כזה היא למזער את חשיבותו של האלמנט המביך, ואכן קמחי מאתרת בכתבי השליחים התבטאויות שונות המבטלות את ערך החינוך והתרבות המערביים של יהודי מצרים כעפרא דארעא.

תחושת העליונות של עסקני היישוב ניזונה מראיית יהודי מצרים כ"לבנטינים", ולדידם מקופלים היו במושג הזה כל תחלואי המזרח. קמחי מצטטת את איש הסוכנות במצרים אשר כתב למשה שרתוק, כי "לריקבון הגלות נוסף בקהיר גם ריקבון הלבנטיניזם". הלבנטיניזם נתפשה בארץ ישראל לא רק כרעה חולה אלא גם כאיום של ממש, וכך אנו מוצאים את הכותב הזכור קובע נחרצות במאמר פרי עטו, כי "היום ברור לכל משקיף אובייקטיבי שלבנטיניזציה של ארץ ישראל תסמל את כישלונה הסופי של הציונות" (עמ' 600). ראוי לציין, כי הפחד מלבנטיניזציה רודף את התנועה הציונית מראשיתה. אצל רבים מראשי התנועה ומחבריה דומינה הקמת מדינת היהודים כנטיעה של ישות מערבית נאורה בתוך סביבה מזרחית נחשלת, תוך עמידה איתנה מול לחצי הלבנטיניזם מבחוץ והשפעותיה מבפנים. הרצל חזה בספרו **מדינת היהודים** (*Der Judenstaat*), כי המדינה תהיה "חומה בצורה מול אסיה" ו"תמלא תפקיד תרבותי חלוצי בפני הברברים". מנהיגי מדינת ישראל הרבו להתריע מפני סכנות הלבנטיניזציה. בדבריו של בן-גוריון בשנות השישים, שנכתבו אחרי העלייה הגדולה מארצות ערב, הוא הזהיר מפני "המנטליות הפרימיטיבית של יהודי המזרח" (כמצוטט בעיתון **גרדיאן** ב-6 בפברואר 1961). הוא קרא לעשות הכול כדי "למנוע את הלבנטיניזם מלהסתכן לחיים הלאומיים", ואפילו "להילחם נגד הרוח של הלבנט המשחיתה פרטים וחברות" (בעיתון **לה מונד** ב-9 במרס 1966, כמצוטט אצל Gil Hochberg, *In Spite of Partition*, Princeton 2007, p. 49). הדימוי ההגמוני הזה, הרווח למדי גם כיום, ניזון כנראה מתערובת של גורמים:

הוא שימש ומשמש אפיק לפחדים קמאיים מפני האחר, צידוק להזנחת היהדות המזרחית ותרבותה, מניע עקיף להזרת היהודים הספרדים מניהול המדיניות כלפי הערבים, טיעון נגד המבקשים לראות את ישראל משתלבת במרחב, וכאמור – ביטוי לתחושת עליונות אירופוצנטרית ופסבדו-מערבית. מטבע הדברים, השותפים לעמדה זו רואים בלבנטיניזם תופעה שלילית לחלוטין. אולם בשנים האחרונות צמחה ראייה חדשה של הלבנטיניזם, שהיא מורכבת יותר ומונה בה לא-מעט מעלות. כצפוי, קמחי מצטטת לעניין זה את ז'קלין כהנוב, המסאית ילידת מצרים שהייתה לחלוצת הרביזיה

יותר מגורלם של הקופטים – המצרים השורשיים – הסובלים עד היום מאפליה ניכרת. בדיעבד, התהליך ההיסטורי לא אפשר את התממשותו של התרחיש ההיפותטי הזה, ועל כל העדות שיצרו את הקולקטיב הפלורליסטי-הלבנטיני המשגשג נזרה כליה. בספרו **מירמאר** שם נגיב מחפז בפיה של בעלת הפנסיון היוונייה הזקנה, אחת משרידי החברה הקוסמופוליטית של אלכסנדריה, קינה על כך ש"כולם עזבו" והעיר "כבר אינה מה שהייתה בתקופתנו"; ולבן-שיחה המצרי הטוען, כי "לא היה מנוס מכך ש[העיר] תחזור אל בני עמה", היא משיבה, "אבל אנחנו יצרנו אותה". במציאות ששררה במחצית השנייה של המאה העשרים כבר לא היה ליהודי מצרים עתיד בארץ הזו. הם חוו את "יציאת מצרים השנייה" וקיומם נדד ומצא לו מנוח בזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי של בני הקהילה.

הזאת כאשר הגדירה את הלבנטיניות כ"מוצר מוצלח של הכלאה בין שתי תרבויות או יותר" (עמ' 602). אפשר להזכיר גם אינטלקטואלים אחרים שתרמו להבנתנו את הלבנטיניות כדרך חיים של פתיחות, רב-תרבותיות, פלורליזם, פרגמטיזם, תושייה, אינדיבידואליזם, אורך-רוח, חמימות, נדיבות, סקרנות ועוד. בולטת ביניהם שולמית הראבן, אשר במסה מפורסמת שלה בשבח הלבנטיניות הצהירה בגאווה "אני לבנטינית!" (בתוך ספרה: **ימים רבים, אוטוביוגרפיה**, תל-אביב 2002).

קמחי מגדירה את היחסים בין אנשי היישוב לבין יהודי מצרים כ"מפגש טעון בין שתי תרבויות" (עמ' 597), וזהו ניסוח אפשרי. ברם, אפשר לכייל זאת גם אחרת: הלא ביסודו של דבר, שתי החברות התגבשו תוך כדי תהליך של התמערבות ושתייהן ספגו אושיות של תרבות אירופה. אולי הדרך הטובה להגדיר את ההבדלים ביניהן היא בהצבעה על השוני **בדגשים**: יהודי מצרים אימצו במיוחד את הלשונות ואת הסגנון התרבותי של אירופה ועל כך הייתה גאווה; אנשי היישוב הוקירו יותר מכול את ערכי הפעולה המערביים – אחריות, יעילות, עבודה, חריצות – ומשלא מצאו אותם במידה מספקת בקרב יהודי מצרים גמרו אומר שהללו אינם אלא בני המזרח הנחשל.

בסוף מחקרה מציגה קמחי את השאלה, האם הייתה הציונות במצרים סיפור הצלחה או כישלון. בחינתה את הממד הכמותי נותנת תמונה חיובית יותר מכפי שאפשר היה לצפות על-פי הספרות הקיימת על יהודי מצרים. מניין חברי תנועות הנוער החלוציות הגיע ל-1,500 צעירים, והללו היוו שיעור גבוה יותר מתוך האוכלוסייה היהודית מאשר שיעורם של חברי תנועות חלוציות בארצות כמו בריטניה, קנדה, ארצות-הברית, עיראק ואפילו פולין. ממצאיה של קמחי מראים, כי בתקופות שבהן פעלו שליחים מסורים מן הארץ, חלה התעוררות בהצטרפות לתנועות הנוער, ועל-כן אפשר לשער, כי אלמלא תקופות ההזנחה הייתה ההצטרפות נרחבת עוד יותר. יתר-על-כן, מסכמת קמחי, הנוער הזה "הוכיח את עצמו בשעת המבחן", כאשר נותר הגורם העיקרי שהייתה לו יכולת פעולה בנסיבות הקשות של משבר 1948.

האם הביאה הציונות לחורבנה של קהילת מצרים? טענה זו מושמעת בפי אלה הגורסים, כי עד שלא חדרה הציונות מבחוץ נהנתה הקהילה משגשוג ניכר, ורק הציונות הייתה זו שתקעה טריז בין היהודים לבין חברת הרוב – במצרים כמו בארצות ערביות אחרות. על דרך הפרפרזה אפשר לנסח עמדה זו כך: בארצות ערב הציונות קודם "שללה את הגולה" ואחר-כך הרסה אותה על-ידי עצם חדירתה לתוכה. ברם, התומכים בגרסה זו מתעלמים מכך, כי במקביל לצמיחת הציונות צמח גם הזרם הלאומני המצרי-הערבי-האסלאמי וזה האחרון דחק החוצה את המיעוטים, אשר הלגיטימיות שלהם נפסלה גם אם לא נמצאה בקרבם תופעה המקבילה לציונות. כך, למשל, חוסלה במצרים הקהילה היוונית הגדולה. אמנם אין להטיל ספק בכך, כי קיומה של פעילות ציונית במצרים והקמת מדינת היהודים על חורבות החברה הערבית-הפלסטינית סיפקו תמריץ חזק לרדיפת אנשי הקהילה, אך גם אלמלא כן היא הייתה מידלדלת במרוצת תהליך ה"מיצור" ששטף את המדינה. במצרים היו נשארים אולי כמה אלפי יהודים, בעיקר מקרב ילידיה דוברי הערבית, אך קשה להניח שחלקם היה שפיר

חמישים שנה אחרי חטיפת אייכמן: היסטוריה והיסטוריוגרפיה

רענן רייך

ניל בסקומב / המצוד אחר אייכמן: כך הצליחו המוסד וקבוצת ניצולים ללכוד את הפושע הנאצי הנתעב, תרגם גיא הרלינג, הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב 2010, 319 עמ'

במאי 1960 נחטף אדולף אייכמן באחד מפרברי בואנוס איירס – וגם כעבור חמישים שנה הפרשה עדיין מציתה את דמיונם של רבים. דומה, שהמוניטין הבינלאומי הרב שממנו נהנה "המוסד" נקשר לפני כל פרשה אחרת למבצע חטיפתו של הפושע הנאצי בארגנטינה והבאתו למשפט בישראל. במבצע השתתפו למעלה מעשרה סוכנים ובהם ראש המוסד בעצמו, איסר הראל. ספרים רבים כבר נכתבו וסרטים לא מעטים הופקו על אייכמן, חטיפתו ומשפטו, בניסיון לפצח את דמותו ובאמצעותה להבין אולי טוב יותר את מנגנון הרצח וההשמדה של הרייך השלישי. להופעת המהדורה העברית של ספרו של בסקומב (*Bascomb*) קדמה בתקופה האחרונה שורה של פרסומים ובהם מאמרו של העיתונאי הבלגי סטן לוריסן (*Lauryssens*) בכתב העת האנגלי *Areté*, שכותרתו "יומני אייכמן" (*"The Eichmann Diaries"*), ספרו של ההיסטוריון הבריטי דיוויד ססראני (*Cesarani*) *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a "Desk Killer"* וכן חיבורו של העיתונאי הארגנטינאי אלואראו אבוס (*Abós*), *Eichmann en Argentina*. החיבורים החדשים על חטיפתו של אייכמן והבאתו לדין בישראל מחדדים כמה היבטים של הפרשה ומרחיבים בהיבטים אחרים, אף כי מרביתם ממשיכים ליפול בכמה מלכודות באשר לעמדתה של ארגנטינה בזמן מלחמת העולם השנייה, אופיו של המשטר הפרוניסטי לאחר תום המלחמה וכניסתם של פושעי מלחמה לארץ זו.

בניגוד לעבר, הפרסומים החדשים מדגישים את העניין המועט שהיה בישראל ברדיפה אחר פושעי מלחמה נאציים עד לשלהי שנות החמישים. מקבלי ההחלטות וראשי מערכת הביטחון לא ניסו להתחקות אחר אותם פושעים שמצאו להם מקלט במדינות שונות לאחר שהרייך השלישי עלה בלהבות. בפני המדינה היהודית החדשה עמדו אתגרים ביטחוניים קשים, ואת ראשיה ליוותה חרדה קיומית באשר לגורלה ועתידה. האתגרים הכלכליים והחברתיים הגדולים, שכללו את קליטתו ושילובו של גל עולים נרחב, תבעו אף הם תשומת-לב מרבית. וכך קרה, שרוב מדינות העולם, כל מדינה מסיבותיה היא, בייחוד לאחר שהסתיימו משפטי נירנברג, דחקו את המאמץ לאתר את פושעי המלחמה המתהלכים חופשיים ולהביאם לדין למקום נמוך בסדר העדיפויות שלהן. באווירת המלחמה הקרה – שהתחממה בקוריאה בשנת 1950 – הפכה ההתמודדות

פרופסור רענן רייך, ראש המרכז ללימודים בינלאומיים ואזורים על-שם ס' דניאל אברהם וחבר באקדמיה הלאומית להיסטוריה בארגנטינה, מלמד היסטוריה של אמריקה הלטינית ושל ספרד בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב.

אייל: raanan@post.tau.ac.il

עם האיום (במירכאות או שלא במירכאות) הקומוניסטי ליעד מרכזי במדיניותן של ארצות-הברית ובריטניה. ארצות-הברית ביקשה, בין השאר, לחזק את מערב-גרמניה והעדיפה להתעלם מן הנאצים הרבים שמילאו תפקידים מרכזיים בכל מוסדותיה. קנצלר מערב-גרמניה, קונרד אדנאואר (*Adenauer*) הכריז, כי "הגיע הזמן להפסיק לחרחך בחיפוש אחר נאצים". אדנאואר לא היה נגוע אמנם בקשר כלשהו עם הנאצים, ובאמצעות הסכם השילומים עם ישראל הוא אף הכיר בזוועות שבוצעו על-ידי הגרמנים. עם זאת, בראש מעייניו עמד הרצון לכוון דמוקרטיה יציבה, גם במחיר התעלמות מן העבר הנאצי של חלק מחברי ממשלתו או של דמויות בכירות במנהל הגרמני. ואילו בישראל צרכים דוחקים הם שגרמו לתשומת-הלב המעטה שהופנתה כלפי פושעים נאציים, אלא אם היה מדובר במדענים גרמנים במדינות ערב, אשר היו עלולים לתרום למאמץ המלחמתי נגד המדינה היהודית. חלק מן המחברים אף טוענים, כי "חוסר הפעילות של המוסד בנושא שיקף את חוסר העניין של החברה הישראלית בהתמודדות עם הפשעים נגד העם היהודי" (בסקומב, עמ' 99).

בפרסומים החדשים מודגש חלקם השולי באופן יחסי של "ציידי הנאצים", שמעון ויזנטל וטוביה פרידמן, באיתורו של אייכמן בארגנטינה. למרות ניסיונם של השניים לפאר את שמם, הרי בפועל הם מילאו רק תפקיד משני בפרשה. הם אכן ניסו לאתר את אייכמן בשלבים מוקדמים (בסקומב, פרקים 4-5), ולוויזנטל היה חלק חשוב בשנת 1947 במניעת האישור לבקשתה של אשתו של אייכמן לרשום את בעלה כמי שנפטר, וזאת על בסיס תצהיר כוזב לפיו הוא נורה ונהרג בידי פרטיזנים בפראג ב-30 באפריל 1945 (פרק 6). אילו התקבלה פנייתה של ורה אייכמן לבית-המשפט, אדולף אייכמן היה נעלם מרשימות המבוקשים של בעלות הברית. את ההישג הזה יש לזקוף לזכותו של ויזנטל. אך באמצע שנות החמישים ויזנטל ופרידמן כבר לא מילאו כל תפקיד של ממש בניסיון לאתר את אייכמן.

בספרו של גאי ולטרס (*Walters*), *Hunting Evil: The Nazi War Criminals who Escaped and the Hunt to Bring them to Justice*, שהתפרסם לפני חודשים אחדים, מוצגים הזיכרונות והדיווחים של ויזנטל כרצופי סתירות ולא-משכנעים. וולטרס מתייחס בספקנות לדיווחיו של ויזנטל באשר לחלקו במצוד אחר אייכמן. בסקומב מצדו מסתפק באמירה, כי "שיתוף הפעולה הקצר והאינטנסיבי שלו [של ויזנטל] עם המוסד לא תרם דבר פרט לעוד כמה עמודים בתיק שבנה על אודות אייכמן" (עמ' 201). באחרית הדבר של הספר מסכם בסקומב בעניין זה: "שמעון ויזנטל וטוביה פרידמן זכו בעקבות השתתפותם לתשומת לב עצומה. לא פעם נופח התפקיד שיוחס להם, בעיקר בשל הימנעותו הממושכת של המוסד מפרסום הצהרות בנושא" (עמ' 304). מכל מקום, מעודדים מן העניין הציבורי המחודש בפשעי המלחמה, חזרו שניהם לצוד נאצים, אם כי ויזנטל רדף אחרי יעדי בהתלהבות ובהצלחה גדולות מאלו של פרידמן.

לעומת הקטנת חלקם של ויזנטל ופרידמן, דמויותיהם של פריץ באואר (*Bauer*) ולותאר הרמן (*Hermann*) זוכות למקום של כבוד בפרשה. עורך-הדין באואר, שהיה התובע הכללי של מדינת הסה (*Hessen*) בגרמניה, מצטייר כאיש, אשר אלמלא התעקשותו ולחציו ישראל לא הייתה מנסה לאתר את אייכמן

אנחנו ממשיכים במעקב אחר אדולף אוטו אייכמן, המשתמש בשם ריקרדו קלמנט".

בהמשך לוריסן מצטט ממסמך אחר, שכתב סוכן בשירות החשאי הארגנטיני בשם ראנרי (Raneri) ב־11 במאי 1960, יום חטיפתו של אייכמן:

שבע בערב במפעל מרצדס-בנץ. נשמע הצלצול לסיום יום העבודה. בין האחרונים שיוצאים את המפעל ריקרדו קלמנט. הוא עולה על האוטובוס הקטן בצבעי ירוק וצהוב. אני עוקב אחריו באוטובוס, יושב בספסל מאחוריו. הוא אינו נראה כמי ששם לב שעוקבים אחריו. קלמנט יורד מן האוטובוס באותה תחנה כמו מדי יום והולך לעבר ביתו. לפתע שלושה גברים או נשים קופצים ממכונית שחורה גדולה. הייתה זו שעת דמדומים ולא יכולתי לראות מי הם היו. הם דחפו את קלמנט אל המושב האחורי של המכונית ונסעו במהירות גדולה. החטיפה נמשכה עשרים שניות וקלמנט לא גילה כל התנגדות. עקבנו אחרי החוטפים עד לחווה באזור הדרומי של פלורנסיו ורלה (Florencio Varela) בפרובינציה של בואנוס איירס.

בלי להתייחס לפרטי החטיפה כפי שהם מופיעים בדיווח זה, ובהנחה שמדובר בציטוט ממסמך אותנטי, הרי יש לבחון מחדש את כל המשבר הדיפלומטי ביחסי ארגנטינה-ישראל שפרץ בעקבות החטיפה. אם אמנם ידעו השלטונות בארגנטינה על החטיפה בעת שהתרחשה, יש בכך כדי להסביר מדוע היה המשבר הדיפלומטי בין שתי המדינות – אשר כלל הכרזה על שגריר ישראל בבואנוס איירס, אריה לבבי, כ"אישיות בלתי-רצויה" – קצר-ימים ולא נמשך למעלה מעשרה שבועות, למרות פעולה שהצטיירה כפגיעה בוטה בריבונות הארגנטינית. ואילו בתחום ההיסטוריוגרפי, אם אכן נכונים הדברים, יש בכך כדי ליתר את הלוליינות המילולית שאימץ איגנסיו

ולהביאו לדין. ודאי שאיסר הראל – שידע מעט מאוד עד אז על קצין הס"ס ותפקידו בהוצאה אל הפועל של "הפתרון הסופי" – גילה בכך תחילה עניין מועט ביותר, ורק התערבותו של באואר גרמה לו לפעול. לותאר הרמן, בן לאב יהודי, נכלא בדכאו בעוון פעילות סוציאליסטית בשנת 1936. זמן קצר לאחר ליל הבדולח, נוכח ההתגברות של רדיפת היהודים, היגר לארגנטינה יחד עם רעייתו הנוצרית. בתו של הרמן, סילביה, התיידדה עם ניק אייכמן, בנו של אדולף. בשלב מסוים הבין לותאר, כי מדובר בבנו של הפושע הנאצי ודיווח על כך לתביעה בפרנקפורט. בהמשך ניסה הרמן, למרות שהיה כבד-ראייה, לנסות ולסייע למוסד לוודא את זהותו של אייכמן.

בספרים ובמאמרים שהתפרסמו בשנים האחרונות מצטיירת פעילותו של המוסד כלוקה במידה לא-מעטה של שלומיאליות. נראה, כי המרחק בין הצלחה לכישלון במקרה זה, כמו במקרים רבים אחרים, היה קטן. המוסד התקשה לאתר את אייכמן גם לאחר שהגיע המידע הראשוני מלותאר הרמן ופריץ באואר. סוכני המוסד שנשלחו לבואנוס איירס העריכו, כי מעטים הסיכויים שאייכמן מתגורר בשכונה עלובה כל-כך. תיאור פעילותם המוקדמת של יואל גורן, אפרים הופשטר, אפרים אילני וצבי אהרוני בניסיונותיהם לאתר את אייכמן במקום מגוריו החדש ולוודא שאכן מדובר בפושע הגרמני מעורר רושם כי החקירות נוהלו באורח חובבני (בסקומב, פרקים 9-10) ולא היה בהן הרבה מן התחכום והאחריות שאותם נוטים לייחס למוסד הישראלי. בעת קריאת החיבורים על מבצע החטיפה נדמה, כי הוא היה עלול להסתיים בלא כלום, כמו הניסיון לאתר בבואנוס איירס באותה הזדמנות את יוזף מנגלה, "מלאך המוות של אושוויץ". אלא שמנגלה הספיק להימלט מארגנטינה. תשומת-לב רבה יותר ניתנת עתה לסיוע שנתנו ארגנטינאים-יהודים לאנשי המוסד ולשגרירות ישראל לאורך כל הדרך: במעקב, בהסעות, בהסתרה בתי-מבטחים, בסיוע רפואי, בהעברת מידע שקיבלו משליח זה או אחר ועוד. "בלעדיהם", כותב בצדק בסקומב, "לא היה מצליח השירות החשאי הקטן של ישראל ליצור לעצמו יכולת פעולה רחבה כמו שהייתה לו" (עמ' 128). בהתייחסו להיקף הסיוע היהודי המקומי כותב בסקומב, כי "נדמה היה כי [רשת הסייענים] היא אינסופית" (עמ' 243). עם זאת, בנושא זה עדיין רב הנסתר על הגלוי.

במאמרו של סטן לוריסן מועלית האפשרות, כי שלטונות ארגנטינה החלו לעקוב אחר אייכמן עוד בשנת 1958 ולפיכך ידעו על אנשי המוסד שהגיעו לבואנוס איירס ועל חטיפתו של פושע המלחמה "בזמן אמת" – כלומר, ששלטונות ארגנטינה לא הופתעו מן הידיעות על החטיפה של אייכמן. לוריסן טוען, כי במהלך מחקר שקיים בארגנטינה בשנים 1975-1977 מצא בארכיוני שירות הביטחון הארגנטיני (Secretaría de Informaciones del Estado [SIDE]) תיק שכותרתו "מבצע חילופים" (Operación Intercambio). אינני יודע מדוע לא פרסם לוריסן את הדברים קודם, אבל במאמרו הוא מצטט ממסמכים ולפיהם נשיא ארגנטינה ארתורו פרונדיסי (Frondizi), שנבחר בשנת 1958, קיבל דיווח על נוכחותו של אייכמן וכי נתן הנחיות שלא לנקוט שום צעד, אבל להדק את המעקב אחר אייכמן ופעילויותיו בכל שעות היום. באחד המסמכים נאמר: "בהתאם להוראות מן הנשיא,

קליץ' (Klich) במאמר שנכתב לפני כעשור, ובו ביקש להסביר את השתיקה היחסית של מקורות ארגוניים – ובכלל זה בזיכרונותיהם ועדויותיהם של פוליטיקאים ודיפלומטים בני הזמן – באשר לחטיפתו של אדולף אייכמן. ואכן רשימת הפרסומים שנכתבו בספרדית על פרשת אייכמן מצומצמת בהשוואה לזו שפורסמה בשפות אירופיות אחרות. אגב, חוגים לאומניים, שהתנגדו לנשיאותו של ארתורו פרונדיסי, טענו כבר בסוף מאי 1960, כי "אין ספק שמקרה כזה [חטיפת אייכמן] לא היה יכול להתרחש בלי הסכמה רשמית כלשהי" (כך בביטאון הלאומי *Azul y Blanco*, ב-31 במאי 1960).

אשר למלכודות שבהן נופלים רוב הכותבים על חטיפת אייכמן: רבים מהם ממשיכים באופן כזה או אחר את מערכת התעמולה האנטי-ארגנטינית שהחלה בעידודה של ארצות-הברית עוד במהלך מלחמת העולם השנייה, נוכח סירובם של ארבעה נשיאים ארגנטינאים, שניים אזרחים ושניים לובשי מדים, להיכנע ללחציה של ושינגטון ולנטוש את מדיניות הניטרליות. במשך כל שנות הארבעים תוארה ארגנטינה בפרסומים שונים כמדינה נאצית-פשיסטית. הניטרליות הארגנטינית נתפשה כביטוי של אהדה למדינות הציר, ועם תום המלחמה הייתה ארצות-הברית שותפה פעילה לניסיון למנוע את בחירתו של הגנרל חואן פרון (Perón) בבחירות דמוקרטיות וחופשיות משום שנתפס כאוהד של הרייך השלישי, שהפך את ארגנטינה למקום המפלט העיקרי של פושעי מלחמה (בסקומב מכנה את פרון "ידיד הנאצים", עמ' 74). עיון בפרסומים האחרונים מראה התעלמות נמשכת מאותה ספרות מחקר על מדיניות ארגנטינה בשנות המלחמה ולאחריה, אשר מבקשת לקרוא תיגר על אותן מוסכמות באשר לניטרליות הארגנטינית ולהכנסת פושעי מלחמה נאציים.

בולטת במיוחד ההתעלמות מספרו החשוב של ההיסטוריון רונלד ניוטון (Newton), שהלך זה כבר לעולמו, *The "Nazi Menace" in Argentina, 1931-1947*. אצל ססראני הוא כלל אינו מופיע בביבליוגרפיה; אצל בסקומב הוא מופיע אמנם ברשימת החיבורים, אך בלי שבסקומב מנסה להתמודד עם טענותיו של ניוטון (כפי שעולה מהערות השוליים בספר, אשר למרבה הצער הושמטו, יחד עם מפתח השמות והעניינים, מן המהדורה העברית). ססראני, שמסתמך יתר על המידה על ספרו של העיתונאי הארגנטינאי אוקי גוני (Goñi), רומז ללא כל ביסוס, כי להפיכה הצבאית ביוני 1943, שבה היה פרון מעורב, הייתה זיקה למעורבות של הרייך השלישי בארגנטינה. רוב ההיסטוריונים של ארגנטינה בתקופה זו יתקשו לקבל טענה כזו. נוסף לכך, לקורא את ספרו של ססראני נדמה, כי פרון היה שליטה של ארגנטינה מאז אמצע שנת 1943, ולא היא. אף כי השפעתו של פרון גברה בהדרגה, עד שהפך לסגן נשיא ולשר המלחמה, הוא לא היה נשיא המדינה בזמן המשטר הצבאי, אלא רק לאחר שובה של ארגנטינה לשלטון אזרחי. אז נבחר, בפברואר 1946, בבחירות דמוקרטיות וחופשיות (בסקומב טוען, ללא כל ביסוס, כי "זו הייתה חותמת גומי יותר מאשר מערכת בחירות, משום שפרון כבר שלט הלכה למעשה במדינה") [עמ' 71]. נכון הוא, כי כמה ארגנטינאים-גרמנים המקורבים לפרון, דוגמת קרלוס פולדנר (Fuldner) או רודולפו פרוידה (Freude), סייעו לכניסת נאצים לארגנטינה לאחר תבוסת הרייך השלישי,

אבל תפקידם של הוותיקן והכנסייה הקתולית (בייחוד של הבישוף אלואיס הודאל [Hudal]), אוסטרי שעמד בראש כנסייה ברומא שהייתה מרכז לקתולים דוברי גרמנית באיטליה) היה, להערכתו, חשוב הרבה יותר.

בדיווחים בעיתונות בשנות הארבעים והחמישים נטען, כי עשרות אלפי פושעי מלחמה, ובכללם גם אדולף אייכמן ומרטין בורמן, מצאו מקלט בבואנוס איירס. טענה זו הייתה כמובן מופרכת לגמרי. כך גם האגדות בדבר הזהב הנאצי שהגיע לחופי ריו דה לה פלטה (Riód de la Plata), או הטענות שהושמעו בדבר ההון הרב שקיבל פרון, במזומן, תמורת הכנסתם של הנאצים לארצו – שמעון ויזנטל הפריח באחת ההזדמנויות סכום של 100 מיליון דולר. בסקומב כותב בהגזמה על "שפע הזהב הגרמני שהציף את המדינה [ארגנטינה] בימים שלפני ואחרי נפילתו של הרייך" (עמ' 77).

מכל מקום, יותר מדי פושעי מלחמה ומשתפי פעולה עם הנאצים נכנסו לארגנטינה, ובכלל זה המנהיג הביולורסי, רדיסלב אוסטרובסקי (Ostrowsky), והמנהיג הקרואטי, אנטה פבל'ץ' (Pavelic). אבל לא יהיה זה נכון להתמקד בארגנטינה בלי לאמץ ראייה השוואתית, אשר תבחן את ההיקף ואת המשמעות של כניסת פושעי מלחמה נאציים למדינות אחרות בעשור הראשון לאחר תבוסת הרייך השלישי, הן למדינות באמריקה הלטינית (ברזיל, צ'ילה, פרגוואי) והן למדינות אירופיות ואחרות. גם ארצות-הברית ובריטניה השתמשו במושגי מלחמה, ובהם קציני ס"ס לשעבר, שגויסו לפעולות מודיעין נגד ברית-המועצות ומדינות הלויין שלה. ססראני היה אמור לדעת זאת. הרי בשנת 1992 פרסם את ספרו *Justice Delayed: How Britain Became a Refuge for Nazi War Criminals*. אצל בסקומב, "בואנוס איירס הייתה מוצפת בפליטים נאצים, פשיסטים מאיטליה, פלנחיסטים מספרד, רקסיסטים מבלגיה, וגולים מממשלת וישי בצרפת, ממשמר הברזל הרומני, מתנועת אוסטאשי הקרואטית ומצלב החץ ההונגרי" (עמ' 77). נכון, אבל מוגזם. ססראני מצדו מתאר את בואנוס איירס כעיר שורצת קציני ס"ס לשעבר ואת ארגנטינה כטריטוריה עוינת לישראלים ויהודים. בסקומב אף הוא מדבר על "סביבה עוינת" (עמ' 146). מן הראוי להזכיר לפיכך, כי ארגנטינה של פרון קיימה קשרים מצוינים עם ישראל, הייתה המדינה הלטינו-אמריקנית הראשונה שהקימה שגרירות בתל-אביב וחתמה על הסכם סחר חשוב לישראל בשנת 1950. הנשיא פרון עשה מחוות רבות כלפי יהודי ארצו, הקפיד לגנות כל גילוי של אנטישמיות בארגנטינה והתגייס למערכה למען יהודי ברית-המועצות. טענתו של בסקומב, כי "השלטונות בארגנטינה [...] היו עוינים למדי כלפי יהודים" (עמ' 83) פשוט אינה נכונה. בעת חטיפת אייכמן ישב פרון בגלות זה כחמש שנים, ואילו הנשיא המכהן, ארתורו פרונדיסי, היה ידוע בעמדותיו האנטי-פשיסטיות מאז שנות השלושים וגילה אהדה כלפי היהודים וישראל.

ועדת החקירה שהוקמה בארגנטינה בשנות התשעים בזמן נשיאותו של קרלוס מנם (Menem) וידועה בראשי התיבות של שמה CEANA, זיהתה כ-180 פושעי מלחמה בני לאומים שונים שנמלטו לארגנטינה אחרי המלחמה. 180 יותר מדי, אבל לא עשרות אלפים. מרביתם לא הגיעו עם ניירות ארגוניים

סוחרים יהודים באוקיינוס הים התיכון

בנימין ארבל

S.D. Goitein and Mordechai A. Friedman / **India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza ("India Book")**, Ben Zvi Institute, Jerusalem and Brill, Leiden & Boston, 2008, Etudes sur le Judaïsme Médiéval, tome XXXI, 918 pp.

שמואל דב גויטיין (1900–1985) היה אחת הדמויות הבולטות ביותר בקרב חוקרי ההיסטוריה היהודית בימי הביניים. אולם תחום עיסוקו, שהביא לו פרסום עולמי והציבו בשורה הראשונה של חוקרי תרבויות הים התיכון, היה חקר החברה והכלכלה של יהודי מצרים כפי שהן משתקפות במסמכים שנמצאו בחדר סגור בבית-כנסת בפֶּסְטָאט (קהיר המדייבילית), משום שנשארו שם אלוקים ולכן היה אסור להשמדם. התעניינותו של גויטיין בתחום זה מקורה במפגש אקראי עם מסמכים מן הגניזה הקהירית בעת שהותו בשליחות רשמית בבדפשט, כשהיה כבר בן 48 שנה. ייתכן, כי העובדה שהיה כבר שקוע אז בחקירה ממושכת על אודות שפתם ותרבותם של יהודי תימן, היא שהביאה אותו להחלטה ללקט מן הגניזה מסמכים הנוגעים לפעילותם של סוחרים יהודיים באוקיינוס הים התיכון, מחקר שאמור היה להתפתח ל"ספר הודו", כפי שגויטיין עצמו התייחס למפעל זה. אלא שעם התקדמות המחקר נוכח גויטיין לדעת, כי לפני שימשיך להתעמק בקשרים המסחריים שטוו הסוחרים היהודים תושבי מצרים עם הודו, הוא חייב קודם כול להתוודע טוב יותר לעולמם של אותם יהודים מצרים בסביבה שהייתה הבסיס המרכזי לפעילותם, ובמקרים רבים גם הייתה מקום מושבם הקבוע. וכך, בד בבד עם המשך עבודתו על "ספר הודו" הוא הלך ושקע בהיסטוריה החברתית והכלכלית של יהודי מצרים, או ליתר דיוק של אותה סביבה שממנה יצאו הסוחרים היהודים שפעלו בזירות שונות בין המאה התשיעית למאה השלוש-עשרה לספירה. עבודה זו הובילה אותו להתמקד פחות בהודו ויותר באגן הים התיכון, והתוצאה ידועה: שישה כרכים מונומנטליים, שכתרתם **חברה ים תיכונית: הקהילות היהודיות בעולם כפי שהן מוצגות בתעודות מן הגניזה הקהירית** (*A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 1967, כרכים שהתפרסמו באנגלית בהוצאה של אוניברסיטת קליפורניה בין השנים 1967–1993, אחדים מהם לאחר מותו).

מיד לאחר שהשלים את הכרך האחרון של **חברה ים תיכונית** התפנה גויטיין במלוא המרץ לאהבתו המקורית – "ספר הודו", אלא שכוחו לא עמד לו, והוא נפטר זמן קצר לאחר מכן. הוא הספיק לפרסם כמה מסמכים הנוגעים לפעילות הסוחרים היהודים בהודו בקובץ **מכתבי סוחרים יהודיים מימי הביניים** (*Letters of Medieval Jewish Traders*), בהוצאת אוניברסיטת פרינסטון, 1973) ובספרו על יהודי

פרופסור בנימין ארבל, מן החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב, מופקד על הקתדרה להיסטוריה ותרבות של יהדות שלוניקי ויוון.

Arbel@post.tau.ac.il :ל"א/7

אלא עם מסמכים שהונפקו על-ידי הצלב האדום או ארגון הפליטים הבינלאומי. כך היה במקרים של פבליץ', גרהארד בונה (Bohne), אייכמן, מנגלה, יאן פקר (Pekar), אדוארד רושמן (Roschmann) ודינו סאקיץ' (Sakic). אחרים, דוגמת פייר דאי (Daye) או ולטר קוצ'מן (Kutschmann), נכנסו עם מסמכים ספרדיים.

ייתכן שהמספר של עשרות אלפים נובע מן הבלבול בקטגוריות. לא כל הגרמנים שנכנסו לארגנטינה עם תום המלחמה, בין שהיו חברים במפלגה הנאצית ובין שלא, היו פושעי מלחמה. אל דרום אמריקה נהרו רבבות באותן שנים, שעזבו את אירופה מאימת מלחמת העולם השנייה או בשל החשש מפני התרחבות ההשפעה הסובייטית. ביניהם היו נאצים וקורבנותיהם כאחד. במשך כל תקופת הרייך השלישי קלטה ארגנטינה יותר יהודים, שנכנסו אליה באורח חוקי או בדרכים אחרות, מרוב מדינות העולם.

הנאצים שנכנסו לארגנטינה נעזרו במקרים רבים באנשי כמורה קתוליים באירופה ובפקידי הצלב האדום. ברוב הספרים, כאשר המחברים מתארים את מה שמכונה "רשת אודסה", שסייעה בחילוצם של נאצים באמצעות הוצאתם אל מחוץ לאירופה, הם מציגים מערך מתוחכם ומאורגן היטב שזרועותיו התפרשו על פני היבשת כולה. דימוי זה מתאים למותחנים ולחסידי קונספירציות למיניהן. למעשה היה מדובר במקבץ של התארגנויות אד הוק של יחידים וקבוצות, אנשי קשר ובתי-מבטחים, בעיקר, אבל לא רק, באיטליה, בספרד ובארצות הבלקן. ההיסטוריון האוסטרי הולגר מדינג (Meding) טוען, כי "רשת אודסה" כלל לא התקיימה (גם מדינג מופיע בביבליוגרפיה של בסקומב, אך בלי שהמחבר יתמודד עם טענותיו. הוא מעדיף להסתמך על עיתונאים ארגנטינאים דוגמת חורחה קמרסה [Camarasa] או אוקי גוני). אצל בסקומב מתערבבות "רשת אודסה" ו"הרשת של פרוץ" (עמ' 75), כך שהקורא מקבל את הרושם של נשיא ארגנטינאי כל יכול, המניע חיילים על לוח שחמט בינלאומי כדי להעניק מחסה לידידיו הנאצים. מכל מקום, רוב הנאצים שהגיעו לארגנטינה עשו זאת בזכות בדויה ובלוי אותו "זהב נאצי" שעליו דובר רבות כל-כך, אלא עם רכוש מועט בלבד. אייכמן הוא כמובן דוגמה מובהקת לכך, וחיינו בעשר השנים שבהן התגורר בארגנטינה התאפיינו בדלות ולא הזכירו דבר וחצי דבר מאורח החיים הראוותני והבזבזני שניהל בבדפשט באמצע שנות הארבעים, כפי שהוא מתואר אצל בסקומב (עמ' 19–20). ובכלל, אם אייכמן נהנה מהגנת השלטונות בארגנטינה, כיצד אפשר להסביר את העובדה, שמשפחתו לא פנתה מיד למשטרה כדי לדווח על היעלמותו?

לסיכום, החיבורים החדשים על חטיפתו של אייכמן והבאתו למשפט בישראל, דוגמת ספרו של בסקומב, מחדדים ומרחיבים כמה היבטים של הפרשה, אולם אין בהם כדי לשנות באורח מהותי את הבנתנו באשר למניעיה של ישראל ללכוד את פושע המלחמה הנאצי ולמצות אתו את הדין. רוב החיבורים האלה נכתבו על-ידי היסטוריונים ועיתונאים, שהיכרותם עם ההיסטוריה הפוליטית והחברתית של ארגנטינה מוגבלת, ולכן הם נוטים לשכפל מיתוסים קיימים ולמחזר טיעונים סנסציוניים, שהביסוס המחקרי שלהם הוא מופקפק לעתים.

תימן (התימנים: **היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח. מבחר מחקרים**, ערך מנחם בן-ששון, ירושלים 1983). אך החומר הרב השייך ל"ספר הודו", שעליו טרח זמן כה רב לפני שהחליט להוציא לאור את **חברה ים תיכונית** ובמקביל לעבודתו על מפעל זה, נותר בלתי-מושגם וברובו המכריע גם לא ידוע לקהילת ההיסטוריונים.

מי שקיבל על עצמו את המשימה להשלים את המפעל החשוב היה פרופסור מרדכי עקיבא פרידמן, תלמידו של גויטיין ואחד מעוזריו במרכז ללימודים מתקדמים באוניברסיטת פרינסטון, המופקד כיום על הקתדרה לתרבות היהודים בארצות האסלאם באוניברסיטת תל-אביב וחבר האקדמיה הלאומית למדעים. בזכות עבודתו המאומצת והממושכת של פרידמן על החומרים שליקט וחקר גויטיין, אנו זוכים סוף-סוף לראות את **ספר הודו**, אשר בצדק נושא לא רק את שמו של גויטיין אלא גם את זה של פרידמן, שהתבקש על-ידי גויטיין להביא מפעל גדול זה לכלל סיום.

שני החלקים העיקריים במהדורה הנוכחית כוללים הקדמה המשתרעת על פני 164 עמודים, ואוסף של תרגומים לאנגלית (וסיכומים אחדים) של 459 מסמכי גניזה, אשר בדומה למסמכי הגניזה שפורסמו ב**חברה ים תיכונית**, נכתבו בדרך-כלל בערבית באותיות עבריות ("ערבית-יהודית"). רובם שייכים לתקופה קצרה יחסית של כשמונים שנה, בין השנים 1080-1160 בקירוב, ומיעוטם לשנים מאוחרות יותר (האחרון משנת 1240). גויטיין סבר, כי העניין בסחר באוקיינוס ההודי קשור בהופעת הסוחרים האיטלקים באגן הים התיכון ובהגמוניה שהם השיגו עד מהרה בתחום זה. נוצרה מעין חלוקת עבודה בסחר הבין-יבשתי בין אסיה לאירופה: הסוחרים המוסלמים היו דומיננטיים במסחר בין הודו למזרח הקרוב, ואילו האיטלקים בסחר בין המזרח הקרוב לאירופה.

בהקדמתו מציג פרידמן את שיטת עבודתו. הוא השתדל עד כמה שאפשר להשתמש בשעתוקים, בתרגומים ובהערות של גויטיין, כפי שנשמרו בעיזבונו, והשלים את החסר ובמידת הצורך אף תיקן טעויות תוך בחינה מחודשת של צילומי המסמכים המקוריים. תרגום או פירוש שונה שמציע פרידמן, וכן מסמכים שהוא הוסיף על אלה שקיבץ גויטיין, מסומנים במהדורה בסוגריים מיוחדים וגופנים שונים.

האוסף, שרק חלקו מתפרסם בכרך זה, נראה במבט ראשון מרשים בעושרו; אך בהקדמה מודגש, כי לאמתו של דבר, חלקם היחסי של היהודים בסחר החוץ של הודו היה צנוע למדי. עם זאת, בהעדר מסמכים אחרים, אוסף זה מאפשר לחוקר להתקרב במידה רבה לעולם של קשרי מסחר בין-יבשתיים בתקופה הידועה במערב כ"ימי-הביניים המרכזיים".

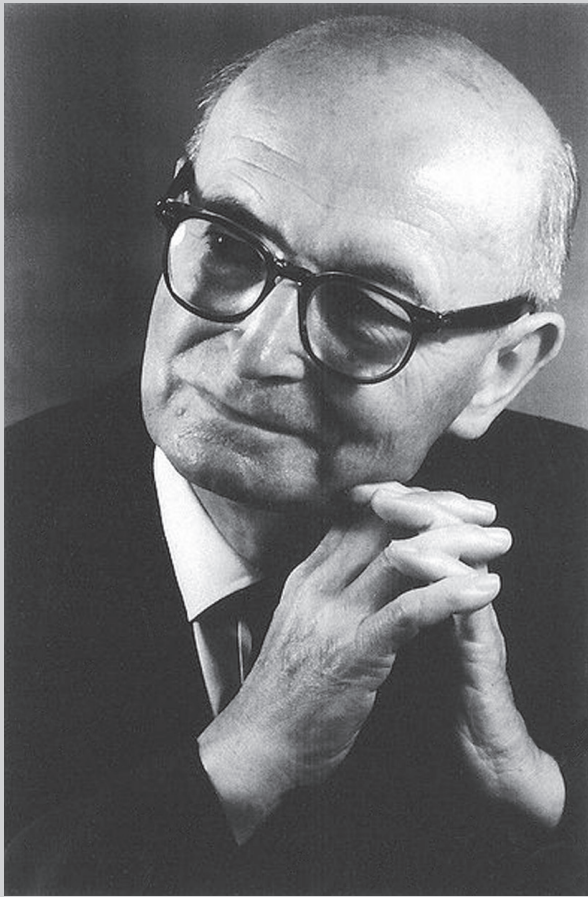
גויטיין השאיר כנראה את כתיבת ההקדמה ל"ספר הודו" לשלב מאוחר בעבודתו, ולכן ההקדמה במהדורה שלפנינו היא למעשה תוצאה של ליקוט כתבים שונים של גויטיין, ערכתם מחדש והשלמתם על-ידי פרידמן. למעשה, למרות שהדבר אינו ברור מן הכותרת או מעמוד השער של הספר, זה אינו אלא כרך ראשון, הכולל רק חלק מהמסמכים של "ספר הודו", מאורגנים במסגרת של שלושה פרקים מתוך השבעה שבתוכנית המקורית של גויטיין. כל אחד משלושה פרקים אלה מתעד את פעילותו של סוחר חשוב אחד ואת הרקע החברתי

והמשפחתי שלו: הפרק הראשון כולל מסמכים הקשורים בדמותו ופעילותו של יוסף בן דויד אללבדי, סוחר שמוצאו מטריפולי שבלוב, ובייחוד עוסק במסעותיו לגוג'אראט (Gujarat) שבהודו בין השנים 1095-1097 (שכנראה לא היה מסעו הראשון לאזור זה) ובשנים 1099-1101, והשתקפותה של פעילותו המסחרית בתעודות משפטיות; הדמות השנייה היא זו של מדמון בן חסן-יפת, בעל אניות ונגיד של יהדות תימן, אשר מילא גם תפקידים מרכזיים בארגון הסחר בעיר עדן - כמפקח על הנמל ומעין קונסול של סוחרים זרים; הפרק השלישי מתמקד באברהם בן ג'ז' מטוניס, סוחר, איש ספר והלכה, ששהה בהודו בין השנים 1132-1149, שם נולדו שלושת ילדיו (כנראה בניים לשפחה ששחררה על-ידו) ושם ניהל, בין השאר, בית-מלאכה ליצור כלי פליז או ברונזה. כשמונים תעודות, רובן מכתבים מסחריים שנשלחו אליו מעדן להודו, מלמדות על פעילותו העסקית, אך גם על קשריו המשפחתיים של סוחר זה. רוב המסמכים שבהם מדובר הם מכתבים שנועו בין מוקדי

הפעילות העיקריים של הסוחרים היהודים בזירה נרחבת זאת, מכתבים שנשלחו בדרך-כלל בכמה עותקים ובדרכים שונות, כדי להבטיח שיגיעו ליעדיהם. קבוצה שנייה של תעודות הן בעלות אופי משפטי: חוזה שותפות, דו"חות על תוצאות מסע מסחרי או דיווחים על נזקים שנגרמו במהלכו, והוגשו לערכאות משפטיות, הכרעות של ערכאות אלה, רשימות מצאי של רכוש שנמצא ברשות סוחרים שהלכו לעולמם, תזכירים, הוראות תשלום, חשבונות, וכן מסמכים הנוגעים לחיי המשפחה כגון נדוניות, נישואים רכישת נחלה וכדומה.

המושג "הודו" משמש כאן במשמעותו הקדומה (בדומה לאחת ממשמעויותיו של המושג הערבי הַנְּדֻ, הכוללת למעשה גם אזורים נרחבים של דרום אסיה, עד לסומטרה ואיים אחרים השייכים בימינו לאינדונזיה, אם כי הפעילות המתועדת בגניזה התרכזה בעיקר בחופים המערביים של חצי-האי ההודי. דפוס ארגוני בולט בפעילות מסחרית זאת היה ההפרדה בין הסחר ההודי-המצרי מחד גיסא לסחר בין הלבנט הים-תיכוני לאירופה ומערב הים התיכון מאידך גיסא. שתי רשתות מסחריות אלה היו קשורות זו בזו באמצעות המרכז המסחרי שבפֶּסְטָט, וזאת למרות העובדה, שמוצאם של רוב הסוחרים היהודים הפעילים בסחר ההודי עד לאמצע המאה השתים-עשרה היה במערב הים התיכון - בסיציליה, טוניס, מרוקו או חצי-האי האיברי. המסחר התבסס במידה רבה על מספר רב של שותפויות קטנות בין משקיעים "נייחים" לסוחרים שיצאו למסע מסחרי ויכלו לבנות הון התחלתי באמצעות חוזה שותפות עם משקיעים רבים, בדומה לקומנדה (commenda) המערבית, שאפיינה גם את הפעילות של הסוחרים האיטלקים באותה תקופה.

סחורות שהגיעו מן המזרח כללו בעיקר תבלינים, חומרי צבע ורפואה, ברזל ופלדה, כלי פליז וברונזה, משי הודי ואריגי כותנה. במידה פחותה מוזכרים בתעודות פנינים, חרוזים, צדפות, ענבר אפור, מוצרי עור, חרסיה סינית, כלי אבן מתימן, שנהב אפריקני, פירות טרופיים ועץ. בכיוון ההפוך נעו בעיקר אריגים, כלים עשויים מכסף, פליז, זכוכית וחומרים אחרים, מוצרים כימיים, חומרים רפואיים, סבון, נייר, ספרים ומוצרי מזון כגון גבינה, סוכר, צימוקים, שמן זית וכן שמן פשתן

שמואל דב גויטיין

כיהודים (עמ' 156). ממצאים אלה מאששים את דברי גויטיין לגבי היקפה המצומצם של התופעה גם בזירת האוקיינוס ההודי (לפחות לפי תעודות הגניזה), מעמידים בספק את הטענות שלפיהן התופעה הייתה רחבה בהיקפה, ואולי אף מייתרים את הסבריהם של גויטיין ופרידמן עצמם לגבי האופי הרב־תרבותי של האוקיינוס ההודי, שאפשר כביכול לבני מיעוטים לפעול בתחום הספנות.

סוגיה אחרת הראויה, לדעתי, לתשומת־לב רבה יותר מכפי שניתנה לה בספר, קשורה באמצעים שבהם נקטו הסוחרים כדי לצמצם את הסיכונים הכרוכים בסחר הימי באוקיינוס ההודי. מצד אחד יש בספר זה עדויות רבות להון שהושקע בסחר הימי שם, אך גם על נזקים גדולים שנגרמו כתוצאה ממפגעים שונים כגון מזג האוויר (למשל, המקרה המפורסם של דוד, אחיו של הרמב"ם, שמצא את מותו במסע כזה), פעילות של שודדי ים או סיבות אחרות. בהקדמה אמנם נאמר, כי נוכח הפעילות הפירטית הערה באוקיינוס ההודי נהגו הספינות להפליג בשירות, ופרידמן אף מוסיף, כי לשם הגבלת הסיכונים נהגו הסוחרים לחלק את המטענים בין ספינות אחדות (עמ' 164). אולם, דווקא לאור התנועה המסחרית הרחבה וההון הרב שהושקע במסעות אלה, אפשר היה לצפות לדיון נרחב יותר בטכניקות או בשיטות שנקטו להפחתת הסיכונים, בעיקר

לתאורה. במידה קטנה יותר מצא גויטיין אזכורים לאבזירי מגורים, כגון שטיחים, רהיטים ומחבתות, חומרי גלם לתעשיית המתכת ואלמוגים. להשלמת החליפין, בהעדר סחורות מערביות שמכירתן תספיק לכסות את הוצאות רכישתם של המוצרים היקרים מן המזרח, הושלם החסר במתכות יקרות. אולם פרידמן מעיר, כי יהיה זה מוטעה להניח, שאניות נהגו להפליג אז ממצרים או עדן מזרחה כשהן ריקות למחצה; שאלת המאזן המסחרי בין הודו לאזורים שממערב לאוקיינוס ההודי עדיין טעונה לדבריו בחינה מעמיקה. אגב, גויטיין מציין, כי לא מצא בתעודות אלה כל עדות למעורבות פעילה של סוחרים יהודים בסחר העבדים.

חלק מההקדמה מוקדש לשאלת מעורבותם של בעלי אניות יהודים בסחר הימי באוקיינוס ההודי בתקופה הנדונה. חלק זה נכתב כולו בידי מרדכי עקיבא פרידמן, תוך בחינה ביקורתית מחודשת של כל הסוגיה המסובכת הזאת על בסיס תעודות הגניזה ותוך שיח עם גויטיין ועם חוקרים שדנו בשנים האחרונות בעניין זה בהקשר היסטיוני ובהקשר ה"הודי". שני קשיים עיקריים עומדים בפני חוקר המבקש לעמוד על היקפה וחשיבותה של המעורבות היהודית בבעלות על אניות סוחר: מינוח, שמשמעותו לעתים אינה ברורה לגבי הפונקציות השונות הקשורות באניות סוחר, ושמותיהם של אנשים אשר לא תמיד אפשר לזהותם בוודאות כשמות של יהודים. בפרסומים שונים כבר ציין גויטיין, כי יהודים בעלי אניות היו תופעה נדירה בזירה היסטיונית, לטענתו, עקב הקפדה יתרה על איסורים דתיים שחלו על השטת אניות בשבת (**חברה ים תיכונית**, כרך 1, עמ' 311–312). גויטיין גם העיר בהקשר זה, כי יש בתעודות הגניזה עדויות אחדות ליהודים שפעלו כבעלי אניות באוקיינוס ההודי, וניסה להסביר את קיומם בזירה זאת באווירה הרב־תרבותית ששררה בה, אשר הקלה על בני מיעוטים לפעול כיוזמים בסחר הימי (**מכתבי סוחרים יהודים בימי הביניים**, עמ' 177). מחקרים מן השנים האחרונות איששו את קביעותיו של גויטיין לגבי הימנעותם של יהודים מהפעלת אניות סוחר שבעלותם בזירה היסטיונית, עד לשינוי שהתרחש בתחום זה במאה השש־עשרה (ראו, למשל: Benjamin Arbel, *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early-Modern Eastern Mediterranean*, Leiden 1995, pp. 169–184 עם זאת, חוקרים אחדים גרסו, כי באוקיינוס ההודי הייתה פעילותם של יהודים בתקופת הגניזה כבעלי אניות, ואפילו כרבי־חובלים, בגדר תופעה נפוצה (ראו, למשל: Roxani Eleni Margariti, *Aden and the Indian Ocean Trade: 150 Years in the Life of a Medieval Arabian Port*, Chapel Hill 2007, p. 147 and note 32). פרידמן מסכים עם גויטיין לגבי הנדירות של התופעה באגן הים התיכון. בכל הנוגע לזירה של האוקיינוס ההודי, הוא בוחן מחדש באופן יסודי ביותר את כל האזכורים בתעודות הגניזה של אנשים שעליהם אפשר לומר בוודאות כי פעלו כבעלי אניות בזירה זאת. מחקרה זו עולה, כי אפשר לזהות בוודאות כיהודים רק שלושה אנשים (בני אותה משפחה) שהיו בעלי אניות; רבי־חובלים יהודים לא נמצאו כלל. התייעוד ששרד אינו משקף, כמובן, את המציאות השלמה, אך לדברי פרידמן, סביר למדי שמספרם של בעלי אניות יהודים בזירה זאת לא היה רב במידה ניכרת מאלה שזוהו על־ידו בוודאות

בהשוואה למקובל באותה עת בספנות המסחרית היסטורית. כידוע, לפני הופעתו של הביטוח הימי באגן הים התיכון במאה הארבע-עשרה, נקטו סוחרים נוצרים בשיטות שאפשר לכוונתן "טרום-ביטוח", כגון המלווה הימי, שהיה קיים גם בעולם העתיק – מלווה מסחרי שפדיונו היה תלוי בחזרה בטוחה ממסע ימי; הקומנדה – אותה שותפות מסחרית בין בעל הון לסוחר-נוסע, שגם בה אפשר לראות מעין ביטוח, לפחות מבחינתו של הסוחר-הנוסע, שכן המלווה שקיבל לא היה חייב בפירעון במקרה של הפסדים; או, החל מן המאה השתיים-עשרה, הקאמביו (cambio) הימי – מלווה מסחרי שנפרע מעבר לים במטבע שונה, אבל גם פירעונו היה מותנה בהגעה ללא פגע למל היעד (על אלה ראו, למשל, בנימין ארבל, "יהודים, צמיחת הקפיטליזם ו'קאמביו': אשראי מסחרי וביטוח ימי בעולם הים התיכון בראשית העת החדשה", ציון סט/ב, תשס"ד, 163-165, וכן Olivia R. Constable, *Trade and*

Traders in Muslim Spain, Cambridge 1994, pp. 64-77). **בספר הודו יש אמנם התייחסות לשימוש ב"קומנדה בנוסח חוקי האסלאם" (קראד, מְדַאֲרֵבָּה וכדו').** אולם האם יש משמעות כלשהי לעובדה, כי בכרך העבה שלפנינו נמצא רק הסכם אחד של קומנדה? מכל מקום, בדיון על הפעילות המסחרית בזירת האוקיינוס ההודי המחברים אינם מרחיבים את הדיבור על ההיבט החשוב של הקטנת הסיכונים, סוגיה שזכתה לדיון נרחב יותר בספרו של גויטיין **חברה ים תיכונית**. פרט לאזכור של כמה בעלי אניות הודים, יש דיון מועט מאוד במה שתעודות אלה יכולות ללמד על תולדות אזורים מסוימים בהודו בתקופה הנדונה. גויטיין מעיד, כי עיקר הפעילות המתועדת במסמכי הגניזה נעשתה בין יהודים, אבל קשה להניח שזה היה המצב בקצוות ההודיים של הרשתות. ואכן הוא מזכיר בהתפעלות שיתוף פעולה בין אנשים בני דתות ותרבויות שונות, לרבות שותפויות בין נוצרים, מוסלמים, הינדים ויהודים. תרבות הסוחרים היא אכן תרבות סובלנית, ובמסחר בין-לאומי יש תמיד שלב שבו אין דרך אחרת אלא לצאת מן המסגרת האתנו-תרבותית הצרה.

כמובן, שהחלק העיקרי של הספר, הכולל את התעודות, האפראט המדעי הנלווה אליהן, ולעתים קטעי הסבר ספציפיים לגבי מושגים אלה או אחרים (כמו למשל, ההסברים לגבי הלבוש הקרוי פוטה, שנסחר בין ממצרים להודו דרך עדן, עמ' 175-180), הוא ביטוי מרשים ביותר של למדנות, תוצאה של עבודת בילוש פרטנית, פילולוגית והיסטורית, אחר משמעותו של כל מושג ומונח המופיע בתעודות. לתעודות, לעתים בודדות ולעתים מקובצות יחד (כשהן חלק ממכלול אחד, כגון תעודות אחדות הקשורות להליך משפטי אחד) מלוות בהקדמה קצרה ובה הפרטים על הספריות שבהן הן שמורות, מצבן הפיסי והטקסטואלי, הקשרן ההיסטורי וכדומה. לעתים מסתפקים העורכים בתיאורים, בקטעים נבחרים או בסיכומים קצרים של המסמכים המקוריים, אשר רבים מהם לא השתמרו בשלמותם. האפראט המדעי העשיר מהווה כלי מחקר ממדרגה ראשונה לכל מי שמתעניין בשדה המחקר המסובך כל-כך, שדורש כישורים יוצאי דופן של חוקר-בלש, אתגר שמעטים הם החוקרים המסוגלים לעמוד בו. הערות השוליים בפרסומים אקדמיים הן לעתים קרובות משעממות למדי, אבל בספר

זה קריאתן היא לא פעם חוויה מרתקת. המהדורה מרשימה בדיוקנות ובניקיון מטעויות דפוס, הישג לא-מבוטל לאור ריבוי המושגים העלומים המופיעים בתעתיק וממדיו המרשימים של הספר. הביבליוגרפיה, הנספחים והמפתח מהווים אף הם כלי מחקר חיוניים לכל המתעניין בתחום.

שלוש המפות, שבהן מצוינים המקומות העיקריים הנזכרים בתעודות, מקלות על הבנת התעודות וההסברים. כמה איורים של התעודות המקוריות (אחד מהם מוצג, לרוע המזל, במהופך) מאפשרים להתרשם מאופיים המיוחד של המסמכים. ספר זה הוא נכס חיוני לכל חוקר המתעניין בתחומים הרבים הקשורים לעולמם של אותם סוחרים, שפרקים אחדים מחייהם הסוערים וקשרי המסחר שלהם, מחצי-האי האיברי במערב ועד לסומטרה במזרח, נפרשים כאן לפנינו.

בהתחשב בדיוקנות הקפדנית המאפיינת את הספר, מתמיהה במקצת חוסר הבהירות המשתקף מכותרתו. כותרת המשנה מכריזה עליו **כספר הודו**, אך מי שטורח וקורא את ההקדמה לומד כי מדובר למעשה בכרך הכולל, בצד ההקדמה והנספחים, רק שלושה מתוך שבעת הפרקים שהכין גויטיין ולא פרסם לפני מותו. לאמתו של דבר מדובר בכרך ראשון של "ספר הודו". הרושם המוטעה מתחזק עוד יותר בעקבות הופעתו של ספר חדש בעברית מטעם מכון בן-צבי (השותף גם בהוצאת המהדורה האנגלית), שכותרתו: **ספר הודו א – יוסף אללבי סוחר-הודו הגדול, תעודות מגניזת קהיר**. אולם, **ספר הודו א**, שיש לברך על הופעתו, כולל רק את הפרק הראשון מתוך שבעת הפרקים של "ספר הודו", ולכן הוא מקביל רק באופן חלקי לכרך [הראשון] שהופיע באנגלית. גם ההקדמה קצרה יותר, והביבליוגרפיה אינה כוללת פרסומים רבים המופיעים במהדורה האנגלית (יש להניח שבפרסום העברי הושארו רק החלקים הרלבנטיים לפרק הראשון). לעומת זאת, הוא כולל לא רק את תרגומן של התעודות לעברית, אלא גם את שעתוקן בשפת המקור הערבית-היהודית (כלי עבודה חיוני להיסטוריונים ובלשנים), ורבים בו יותר הלוחות הכוללים צילומי תעודות (גם הם כלי עבודה חיוני לחוקרים). בעת השלמת כתיבתה של רשימה זו התברר כי הופיע גם **ספר הודו ג – אברהם בן יגו סוחר ויצרן בהודו, תעודות מגניזת קהיר**, שהוא גרסה עברית ושעתוק המסמכים המופיעים בפרק השלישי של המהדורה האנגלית. החלוקה השונה בשתי המהדורות וההבדלים בתכניהן הם לגיטימיים, אך ראוי היה להדגישם באופן מפורש וברור יותר בשני הפרסומים, לתועלת המשתמשים. עם כל זאת, אי-בהירות זאת אינה פוגמת בערך המדעי הרב של שתי המהדורות. יש לקוות, כי פרסום חלקיו הנותרים של "ספר הודו", בשתי הלשונויות (למעשה בשלוש, אם נכלול גם את הערבית-היהודית), לא יאחר לבוא.